

1 DE DADER IS EEN VREEMDE

Même sur un banc d'accusé il est toujours intéressant d'entendre parler de soi(..) Je peux dire qu'on a plus parlé de moi que de mon crime'

Albert Camus, *L'étranger*, Deel II, hoofdstuk IV.

Door Egbert Dommering*

1.1 HET STRAFPROCES

Het strafproces is een absurd theater. De hoofdrolspeler is De Verdachte, die wordt gespeeld door iemand die daarvoor al vroeg is gescout door zijn deplorabele levensomstandigheden, zijn weinig liefdevolle ouders of doordat er al vroeg een los steekje in zijn karakterstructuur of onder zijn hersenpan is geconstateerd. Als hij (het is doorgaans een mannelijke rol) er van verdacht wordt dat hij een Vreselijke Misdaad heeft begaan, wordt hij als een beest in een kooi opgesloten, waar hij alleen uit mag komen tijdens Het Proces. Dat maakt hem voor het publiek net zo spannend als de Lange Man waaraan het zich vroeger vergaapte op de kermis. Tegenwoordig is de rol heel populair bij allochtonen. Andere hoofdrolspelers zijn De Rechters en De Officier van Justitie. Dezen zijn allemaal van redelijk goede familie en hebben met bovengemiddeld succes een gedegen opleiding aan de Juridische Toneelschool voltooid. Wat meer is: bij hen zijn geen losse steekjes te bekennen. Tegenover hen staat De Advocaat, iemand die kantje boord zijn eindexamen aan de Juridische Toneelschool heeft gehaald, niet altijd van even goede familie is als zijn Tegenspelers, eigenlijk niet goed snik is, maar die toch nog heel populair is geworden. Zij waren en zijn nog steeds overwegend blank (behalve dan natuurlijk De Advocaat die aan de kant van De Verdachte staat), tegenwoordig ook veel blanke vrouwen. Zij weten allemaal hoe de wereld moreel in elkaar behoort te zitten, al weten de Tegenspelers van De Advocaat dat beter dan de Advocaat. De advocaten hebben twee streepjes voor op de Tegenspelers. Het eerste voorlijke streepje is dat zij in de beestenkooi mogen komen, terwijl de Tegenspelers daar geen toegang toe hebben. Het tweede voorlijke streepje is dat de Advocaat populair is bij het publiek omdat hij in rechtstreeks contact staat met het Kwaad (eigenlijk het Verdachte), welk Kwaad hij als een *amorele* dandy tegenover het publiek vertolkt. In het theater van het strafrechtproces dient de rol van De Advocaat dan ook bij voorkeur door een homoseksuele dandy te worden gespeeld. Vooral deze populaire rol frustrereert de Tegenspelers bovenmatig, want zij vinden dat zij evenveel aanspraak hebben op populariteit, ook al mogen ze niet zelf in de kooi komen. Zij hebben daarom de strategie ontworpen om het Goede (eigenlijk het Niet Verdachte) te laten vertegenwoordigen door een

* Hoogleraar Informatierecht aan de Universiteit van Amsterdam en vriend van Constantijn sinds de gemeenschappelijke studietijd aan die Universiteit. In de vertaling van De Vreemdeling uit 1961 (het jaar van onze groentijd in het Amsterdamse Corps waar ik Constantijn leerde kennen) trof ik een vergeeld blocnote velletje aan met, in het vermoedelijke handschrift van mijn vader, de volgende tekst: *'Hoed, regenjas, gymshoenen (verplicht!), altijd een lange (grijze of zwarte) broek, een colbertje, een wit overhemd met een zwart en een wit strikje (voor in de Senaatskamer), beide met elastiek, klein groen strikje (op de revers van je colbert), een doos witte papieren boorden met twee boorden knoopjes, lucifers op zak, een homeogrator, een lubmolentje.'*

Streng Blanke Vrouw. Met de *mooie* Streng Blanke Vrouw hopen zij zelfs bij het publiek even populair te worden als de Advocaat.

Het stuk kent belangrijke bijrollen. In het eerste bedrijf moet worden onderzocht of De Verdachte de Vreselijke Misdaad heeft begaan. In het echte straftheater Ontkent De Verdachte namelijk dat hij dat heeft gedaan, want als hij Bekent is het hele stuk weg. Het Bewijs van de Vreselijke Misdaad moet worden geleverd door verklaringen van Getuigen. De Getuigen zijn natuurlijk nooit bij de Vreselijke Misdaad geweest (dan zouden ze namelijk zelf ook Verdachte zijn), dus zij verklaren alleen dat zij De Verdachte op een Verdacht Moment of een Verdachte Plaats hebben gezien. Dan is er de Verbalisant die komt verklaren dat hij er ook niet bij is geweest (als dat zo zijn geweest was hij allang ontslagen). Hij heeft het daarom alleen over de Sporen die hij op de plaats van de Vreselijke Misdaad heeft aangetroffen en welke Verdachte Telefoongesprekken hij heeft afgeluisterd. Daarna komen de Gezaghebbende Deskundigen uitleggen welke Conclusies je uit de Sporen kan of moet trekken. Zij leggen daarover verklaringen af waarvan niemand een hout begrijpt, maar die toch van de Sporen Belangrijke Aanwijzingen en Vermoedens maken, en die daarom voor het Bewijs niet kunnen worden gemist. Wanneer dit voorbij is, komt het tweede bedrijf dat over De Verklaring van de Vreselijke Misdaad gaat. Thans komen opnieuw Getuigen opdraven die komen vertellen dat De Verdachte altijd een Lieve Jongen is geweest en opnieuw Gezaghebbende Deskundigen, ditmaal om uit te leggen of het steekje dat helaas los zit bij de Verdachte een psychologisch - steekje is of een omgevingssteekje of allebei, wat dikwijls voorkomt. Ook van deze verklaringen begrijpt niemand een hout, maar zij verschaffen belangrijk materiaal om tot een Beoordeling van de Vreselijke Daad te komen. Alles tezamen trekt hier de gehele biografie van De Verdachte voorbij, *voordat* hij zijn Vreselijke Misdaad beging en zelfs voordat vaststaat of hij de Vreselijke Misdaad überhaupt wel heeft begaan.

In het laatste bedrijf zet de Streng Blanke Vrouw uiteen dat uit de verklaringen van de Getuigen en de Deskundigen, de Vermoedens en Belangrijke Aanwijzingen aangedragen door de Gezaghebbende Deskundigen, en enige belastende telefoongesprekken, volgt dat het Wettig en Overtuigend Bewijs van het begaan van De Vreselijke Misdaad is geleverd. Er zijn niet voldoende losse steekjes gevonden om een bevredigende Verklaring voor het begaan daarvan te geven, zodat de Hoogste Strafmaat moet worden opgelegd. In deze conclusie komt een belangrijke clou van het toneelstuk naar voren: het is namelijk Verklaaren of Vergelden, anders zou het Leven, dat wil zeggen het Verleden Geen Zin hebben. Daarna neemt de Advocaat het woord die uiteenzet dat de Getuigen niets relevants hebben verklaard of, als dat wel zo is, zij elkaar tegenspreken, de bewijsvoering zeer veel losse steekjes vertoont, en dat alle Deskundigen volstrekt Ondeskundig zijn. In het bijzonder staat hij stil bij het bewijsmiddel waar de Streng Blanke Vrouw veel gewicht aan toekende, namelijk de telefoontap waarin een vrouwenstem tegen Ali, want zo heet de verdachte, schreeuwt: 'Ali doe dat niet'. Deze uitlating heeft de Officier geheel uit de context gehaald. Het gesprek werd niet gevoerd op de dag van De Vreselijke Misdaad, zoals de Advocaat kan aantonen, maar een dag eerder toen Ali in de motorfietsenhandel stond, en hij op het punt stond een dure motorfiets te kopen, want enig steekje was er wel los bij Ali, moest ook de Advocaat toegeven. Er moest dus Vrijspraak volgen en in ieder geval geen of weinig Straf, omdat deze Vreselijke Daad grotendeels uit iets anders dan de perfide wil van de Verdachte verklaard moest worden. In deze laatste conclusie openbaart zich een eigenaardige tegenspraak in het strafrechttheater. De Advocaat stelt dat de Verdachte de Vreselijke Misdaad niet heeft begaan, maar zegt er tegelijkertijd bij dat hij heel goed kan verklaren waarom hij een dergelijke daad wel had kunnen plegen.

En dan volgt het vonnis. De rechters hebben geconstateerd dat er voldoende Bewijsmiddelen zijn, want dat hebben ze op de Toneelschool geleerd. Zij hechten geen betekenis aan het telefoongesprek 'Ali doe dat niet', maar wel aan de verklaringen van de Deskundigen, waarvan ze de onbegrijpelijke onderdelen hebben weggelaten, terwijl zij de wel gebruikte onderdelen als Zeer Gezaghebbend aanmerken. Doordat zij alleen die stukjes uit de puzzel overhouden die

op elkaar passen en de andere stukjes weglaten, hebben zij de overtuiging gekregen dat de Verdachte de Dader is. Zij hebben besloten de Vreselijke Misdad gedeeftelijk te Verklaren en gedeeltelijk te Vergelden en zij gaan ‘dus onder de eis’ van de Streng Vrow zitten. Zij vinden ook dat de Verdachte Behandeld moet worden aan dat deel van zijn Gedrag dat zij met behulp van Gezaghebbende Deskundigen hebben kunnen Verklaren, zodat hij in de toekomst, na zijn vrijlating, alleen nog maar onverklaarbare dingen zal doen.

Na het vonnis gaan zij naar huis, naar hun comfortabele woningen. Ze zijn voldaan. Het was weliswaar een zware zittingsdag geweest, maar het Leven heeft zin gehad omdat het verleden Zin heeft gekregen. De Vreselijke Misdad is Vergolden én Verklaard, terwijl de Verdachte Bestraft is, én daarna Behandeld zal worden.

1.2 DE VREEMDELING VAN CAMUS

1.2.1 HET VERHAAL: DE GEBEURTENIS EN HET PROCES

Ik ken geen boek waarin de absurditeit van het strafrechttheater zo goed is uitgebeeld als in *De Vreemdeling* van Camus. De in 1942 verschenen roman (een *récit*, zoals Camus zelf zegt, het gaat inderdaad maar om 120 pagina’s) bestaat uit twee delen. In het eerste deel komen we de hoofdrolspeler, de kantoorbediende Patrice Meursault, tegen bij de dodenwake in het bejaardentehuis van zijn aldaar overleden moeder. Hij is een Franse Algerijn met misschien inheems bloed, een *piéd noir*, net als Camus zelf. Tijdens de dodenwake en op de begrafenis gedraagt hij zich onverschillig. De volgende dag ontmoet hij een voormalige collega Marie met wie hij naar het strand gaat, de bioscoop bezoekt om een film van Fernandel te bekijken, en daarna bij haar thuis de liefde bedrijft. Hij begint een verhouding met haar. Later wil ze met hem trouwen, wat hem om het even is. We zien verder in de bijrollen de restauranteigenaar Céleste en Meursault’s bureu. Voor één van hen, Raymond Sintès, schrijft hij een brief naar zijn maîtresse die hem heeft bedrogen. In de buurt waar hij woont, staat hij goed bekend, al vindt men dat hij zijn moeder niet naar een bejaardentehuis had mogen sturen. Hij is een normaal en aangepast mens. Het leven bevalt hem en het kabbelt voort. Een aanbod van zijn chef om voor de zaak naar Parijs te gaan slaat hij af. Op een zondag, na een lunch met Marie en Raymond bij diens vriend Masson, gaat het gezelschap langs het strand wandelen. Ze komen twee Arabieren tegen, van wie de een de broer is van Raymond’s maîtresse. Er ontstaat met de laatste een handgemeen, waarbij Raymond licht gewond raakt. Ze gaan terug naar het huis van de vriend, maar later op de middag gaan Raymond en Patrice weer naar het strand. Daar komen ze de twee Arabieren weer tegen, Raymond wil de ene weer te lijf, maar geeft het pistool dat hij bij zich heeft aan Meursault, die zal schieten als het mis gaat. De twee Arabieren verdwijnen achter een rots waar zich een bron bevindt, en Raymond en Patrice besluiten weer terug te gaan. Voor het huis van de vriend staat Meursault doelloos te wachten en geraakt geheel door de hitte bevangen. Hij loopt terug naar het strand, nog steeds in het bezit van Raymond’s pistool. Bij de rots aangekomen bekruipt hem het verlangen naar de koelte van de bron achter de rots. Daar treft hij de Arabier aan die Raymond heeft aangevallen. Meursault nog steeds verblind door de hitte maakt een beweging in de richting van de Arabier, die een mes trekt, waarna Meursault een schot lost. Als de Arabier getroffen op de grond ligt, schiet Meursault nog vier keer.

In het tweede deel, dat precies op de helft van het boek begint, is Meursault de Verdachte die is opgesloten. ‘Hier wordt ons een Meursault met andere kleuren geschetst, een Meursault, zoals deze door juridische instanties wordt gereconstrueerd.’¹ Hij wordt ondervraagd door de rechter van instructie, die hem ook een advocaat toewijst. De rechter noemt Meursault De Anti-Christ. De Advocaat bezoekt hem en vraagt hem of hij verdriet heeft gehad bij de begrafenis van zijn moeder. Hij zit daarna 11 maanden vast in de gevangenis waar hij de buitenwereld slechts opmerkt door het verschil tussen licht en donker. Hij herinnert zich zijn leven, leest en slaapt. Dan begint het proces, waar de President hem voornamelijk vragen over zijn moeder begint te stellen: waarom heeft hij haar in het gesticht gedaan, waarom stak hij een sigaret op bij de dodenwake, waarom toonde hij geen emotie bij haar begrafenis? Er worden allerlei Getuigen uit het bejaardentehuis gehoord, die verklaringen afleggen over Meursault’s onbewogen gedrag. Céleste, Marie en Raymond komen daarna als Getuigen van de gebeurtenissen, maar vooral ook over de persoon Meursault uit het eerste deel. De brief die M. voor Raymond had geschreven aan diens maîtresse, die hem had bedrogen met de neergeschoten Arabier, is plotseling een Aanwijzing voor een moordmotief. Over het requisitoir en het pleidooi zegt Camus: ‘L’avocat levait les bras et plaidait coupable, mais avec excuses. Le procureur tendait ses mains et dénonçait la culpabilité, mais sans excuses.’ Hoewel de Advocaat over ‘ik’ spreekt in zijn pleidooi, is Meursault in dit hele gebeuren een vreemde die is buitengesloten.

Meursault wordt ter dood veroordeeld, niet zozeer vanwege de moord op de Arabier, maar wegens zijn inbreuk op de moraal die voorschrijft dat je je moeder met respect behandelt.

Na zijn veroordeling heeft er een confrontatie met een aalmoezenier plaats, die Meursault als even vreemd als de juristen ervaart. Eerst weigert hij hem te ontvangen, maar als hij hem wel ontvangt en deze over God begint, ontsteekt hij in woede en schopt hem de deur uit. De laatste dag is hij alleen. Hij stelt zich ineens voor hoe zijn moeder alleen in het gesticht was en het leven daar buiten hoorde, waar zij, net als hij nu geen deel meer aan had.

De tweedeling van het boek geeft de absurde scheidslijn tussen de gebeurtenis die in de wereld van de natuur plaatsvindt, en de retrospectieve projectie vanuit het strafproces waarin alles in een normatief kader wordt geplaatst. De twee delen worden met elkaar verbonden door een afstandelijk en vervreemdend taalgebruik, waarin dingen en mensen als vreemde objecten zonder versiering worden neergezet: ‘Devant la porte il y avait la voiture’; ‘Le lendemain un avocat est venue me voir à la prison.’ Het consequente gebruik van de voltooid tegenwoordige tijd suggereert een verleden dat tegen het heden van de verteller in de gevangenis aanligt.² Aangenomen moet worden dat de in de ‘ik’ vorm geschreven vertelling door Meursault is opgetekend in de gevangenis tot aan de dag van zijn executie, en dat hij in die beschrijving zijn leven opnieuw leeft. De daad en het proces vallen zo samen, alleen het vertelperspectief verandert. De tijdsbepaling vanuit het directe heden, blijkt al uit de eerste zinnen van het boek: ‘Aujourd’hui, maman est morte. Où peut-être hier, je ne sais pas. J’ai reçu un télégramme de l’asile: ‘Mère décédée. Enterrement demain. Sentiments distingués’. Cela ne veut rien dire. C’était peut-être hier.’

Laten we nader kijken naar de natuur/moraal tegenstelling van het boek.

¹ R. Bakker *Over Camus*, Baarn: Het Wereldvenster 1966, p. 76.

² F.G. van Gennep *Albert Camus, een studie van zijn ethisch denken*, Amsterdam: Polak & Van Gennep 1967, p. 104.

1.2.2 DE NORMATIEVE PERSPECTIEVEN

De natuur

Meursault's natuurbeleving is een constante door het hele boek. Het gaat vooral om de verblindende zon. Als hij de zon beschrijft wordt het taalgebruik suggestiever. Ik geef een uitvoeriger citaat in de vertaling van Adriaan Morriën op het moment dat hij de moord pleegt:

‘Het branden van de zon had nu mijn wangen bereikt en ik voelde hoe zweetdruppels zich in mijn wenkbrauwen ophoopten. Het was dezelfde zon als op de dag toen ik mijn moeder begraven had, en evenals toen deed vooral mijn hoofd pijn en voelde ik al mijn aderen tegelijk onder mijn huid kloppen. Door het branden dat ik niet meer verdragen kon, deed ik een stap naar voren. Ik wist dat het dom was dat ik mij niet van de zon kon bevrijden door een stap naar voren te doen. Maar toch deed ik die stap, een enkele stap naar voren. Deze keer trok de Arabier, zonder zich op te richten, zijn mes, dat hij mij in de zon voorhield. Het licht spatte op het staal en het was alsof een lang schitterend lemmet mijn hoofd raakte. (...) Toen wankelde alles. Het was mij alsof de hemel in zijn volle breedte open ging om vuur te laten regenen. Heel mijn wezen trok samen en mijn hand greep krampachtig de revolver beet. De spanveer gaf mee, ik voelde de gepolijste onderkant van de kolf en toen, met het tegelijk droge en oorverdovende geluid, is alles begonnen. (...) Ik begreep dat ik het evenwicht van de dag had verstoord, de uitzonderlijke stilte van een strand waar ik gelukkig was geweest. Daarna schoot ik vier keer op een lichaam, dat reeds niet meer bewoog en waarin kogels doordrongen, zonder dat men er iets van zag. En het klonk als vier korte slagen waarmee ik de deur van het ongeluk opende.’

Het is alsof de daad door de omstandigheden wordt gepleegd: de schittering van de zon, het getrokken mes van de Arabier, het M. door Raymond aangereikte revolver. Later verklaart M. in de rechtszaal op de vraag waarom hij de moord heeft gepleegd, dat het de zon was geweest. M's daad verstoort het evenwicht van de dag, de vier schoten op de Arabier zijn als een klop op de deur naar de onderwereld. Er bestaat een interpretatie van het werk van Camus (met name *L' étranger* en *La Peste*) die de overvloed aan zonlicht waarin de individu zich tegenover de natuur geplaatst ziet, en daarop volgende confrontatie met de dood, ziet als de beleving van de rituelen van de mysteriën van Eleusis, waarin de mythe van Demeter en haar dochter Persephone die ieder jaar moet terugkeren naar de onderwereld, wordt nagebootst. In *La Peste* is dat heel duidelijk als het publiek aan het einde van het boek in het theater kijkt naar het verhaal van Orpheus en Eurydice (waarin hetzelfde motief wordt uitgebeeld), en daarin zijn eigen doodstrijd tegen de pestepidemie beleeft. Hier zijn het de ‘verstoring van het evenwicht’ van de dag en de vier kloppen op de deur van de onderwereld, nadat de dader, verblind door het zonlicht, nog vier schoten lost.³

Hoe men er ook naar kijkt: M.'s daad maakt geen deel uit van een ‘menselijke’ orde. Een groter contrast met wat er daarna in het strafproces gaat gebeuren, is eigenlijk niet denkbaar.

Het normatieve perspectief

In het proces dat op de daad, die de natuurlijke orde verstoort, wordt gevoerd, komen wij het menselijk/sociale perspectief tegen in vier verschillende gedaanten: Meursault is een buitenstaander in de kolonie, omdat hij als ‘pied noir’ niet bij de Arabieren en niet bij de Europeanen hoort. Het tweede perspectief is dat van het christelijke geloof. Het derde

³ Zie voor deze interpretatie, Isabelle Cielens *Trois fonctions de l'exil dans les oeuvres de fiction d'Albert Camus : initiation, révolte, conflit d'identité*, Stockholm: Almquist & Wiksell International 1985.p. 30 e.v.

perspectief is dat van de schuldige dader. Het vierde perspectief is dat van de doodstraf, de door 'de legaliteit' voorgeschreven moord op de veroordeelde dader.

Over de moord op de Arabier door de 'pied noir' is in de postkoloniale literatuur het nodige te doen geweest. Edward Saïd die in *Culture & Imperialism* een hele studie heeft geschreven om aan te tonen dat een aantal meesterwerken uit de Westerse literatuur in wezen 'imperialistische' boeken zijn met een 'oriëntaalse' visie op Afrika, attaqueert *L'étranger*. Hij zet de 'silent Arabs' in *L'étranger* op een lijn met de 'fuzzy-haired blacks' in *Heart of Darkness* van Joseph Conrad.⁴ De visie die mij meer aanspreekt is die van David Carroll,⁵ dat M. in wezen veroordeeld wordt omdat hij *niet Frans* is. M. is niet alleen een vreemde in de natuur van zon en dood, maar ook in de menselijke samenleving. In de samenleving is hij de niet Europeaan tussen blanken, in de gevangenis de niet-Arabier tussen Arabieren.

Het tweede perspectief is dat van het christelijke geloof: het berouw voor de zonde. De rechter van instructie noemt M. de Anti-Christ, omdat M. niet in God gelooft. Eerder had hij hem een crucifix voorgehouden en voor hem God om vergiffenis heeft gevraagd.

'Daarna zei hij haastig en hartstochtelijk dat hij in God geloofde en dat het zijn overtuiging was dat niemand zo schuldig kon zijn of God wilde hem vergeven.'

M. reageert niet, is afgeleid door een bromvlieg en heeft het warm.

Het derde perspectief ontvouwt zich in de rechtzaal, waar alles blijkt te draaien om M's gebrek aan respect en liefde voor de moeder. De Officier zegt dat M. zijn moeder heeft begraven met het hart van een misdadiger. In het requisitoir worden vanaf dat moment alle 'feiten' omgeduid tot een daaruit voortvloeiende logische reeks om 'voorbedachte rade' aan te tonen. Komend op de verantwoordelijkheid van de dader, stelt de Officier dat M. verstandig was, zodat er geen verzachtende omstandigheden waren. M. luistert met verbazing:

'Ik luisterde en hoorde dat ik verstandig werd gevonden. Maar ik begreep niet goed waardoor de hoedanigheden van een gewoon mens verpletterende argumenten konden worden tegen een schuldige.'

De 'zedelijke' moord op de moeder en het gebrek aan berouw, maakten M. tot een ernstiger misdadiger dan de man die de volgende dag terecht moest staan voor vadermoord. M. moet daarom de doodstraf krijgen.

Nadat de doodstraf is uitgesproken, vindt in de cel de laatste confrontatie met het Geloof plaats in de persoon van de aalmoezenier. Hier beleven wij het vierde perspectief: namelijk dat het Christelijke geloof wordt ingezet om de moord, die de doodstraf is (namelijk een door de samenleving met voorbedachten rade opgelegde doodslag), dragelijk te maken. Alleen door in God te geloven zou deze beproeving kunnen worden doorstaan. M. gooit de aalmoezenier de deur uit. In de nacht mijmert hij: 'Geluiden van het land drongen tot mij door. Geuren van nacht, aarde en zout verfristen mijn slapen.'

1.3 SLOT

Is het strafproces meer dan de normatieve 'omduiding' van een zinloze daad die de samenleving niet kan verdragen? Het geldt waarschijnlijk niet voor het ordeningsstrafrecht dat door middel van generale en speciale preventie normhandhavend werkt. Maar voor het

⁴ A.w., London: Chatto & Windus, p. 194.

⁵ *Albert Camus, The Algerian*, New York: The Columbia University Press 2007, p. 24 e.v.

‘emotionele’ strafrecht dat zich bezighoudt met moord en doodslag, geldt het zeker wel. De Misdaad is een amorele gebeurtenis in de natuur: ‘een gewilde spierbeweging’ die gedetermineerd wordt door ‘omstandigheden’ zoals het strafrecht zegt. De dader is een vreemdeling die niet in het normatieve perspectief van de samenleving past, maar daar in *wordt* gepast tijdens het strafproces. Sinds de jaren negentig van de 20^e eeuw is hij zelfs *een vijand*.⁶ Met de verantwoordelijkheid heeft het strafrecht het net zo moeilijk als Camus’ rechtbank in Algiers. Alle fraaie redeneringen over de glijdende schaal van toerekening ten spijt,⁷ voor mij blijft toerekening een normatieve fictie waarin het cultuurbeeld van een samenleving tot uitdrukking komt.⁸ Het strafproces is daarbij het theater waarin het verleden de kleur krijgt die de samenleving daaraan wil geven. Wie in dat theater als Verdachte terecht komt is nog niet jarig.

⁶ C. Kelk, *De menselijke verantwoordelijkheid in het strafrecht*, Arnhem: Gouda Quint bv 1994 (Pompe reeks), p. 12.

⁷ A.w. noot 6, p. 96 e.v.

⁸ Ik beken mij dus tot een aanhanger van Röling, die in 1938 schreef dat de vaststelling dat de daad moet worden toegerekend, een normatief oordeel van de beoordelaar is, zie a.w. noot 6, p. 99.